

Стоян Буров

ЗА ГРАМАТИЧЕСКАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА
ЕДНА ГРУПА СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ОТ ЧУЖД ПРОИЗХОД С
ФОРМА НА -И В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Съществителните имена с форма за ед. число на -и, всички от чужд произход, са сравнително малко на брой. В БТР са описани следните имена: *алиби*, *афузали* 'вид бяло десертно грозде'¹, *грязли* 'вид северноамериканска мечка', *дерби*, *денди*, *ези*, *ефенди*, *жури*, *киви* (1, 2) 'птица от рода *apterix*', 'растение и плод *actinida*', *комби*, *күли* 'азиатски докер или возач на ръчна количка', *лоби*, *малеби*, *морбили* 'дребна шарка', *парти*, *пони*, *рали*, *реми*, *ръгби*, *сандхи*, *сари* 'женска индийска дреха', *сафари*, *такси*, *уиски*, *харакири*, *хоби*, *хипи*, *шаси*, *янки* 'прозвище на американец'. Всички посочени съществителни до буква л вкл. присъствуват и в РБЕ. Освен тях в РБЕ е включено и съществителното *кроки*, което липсва в БТР. Към тази група принадлежат още няколко думи, които откриваме в РЧДБЕ: *коати* 'бозайник *pasua navica*', *колраби* 'зеленчуково растение, разновидност на зелето', *махди* 'у мюсюлманите — името на очаквания вожд', *окали* 'животно от семейството на жирафите', *панафори* 'върхна дреха', *пачули* 'тропически полухраст', *пени*, *рами* 'китайска коприва', *сити*, *сотì* 'комедийно-сатирично театрално представление', *тори* 'член на английска политическа партия'. Не са отразени в

¹ Тук и по-нататък тълкуванията на значенията са опростени.

посочените речници следните думи: *боби* 'прозвище на британски полицаи', *боди* 'цялост от корсаж и бикини', *зомби* 'безволев човек или дух на мъртвец', *кампари*, *кòлли* 'шотландска овчарка', *кзри* 'индийска подправка', *педи* 'педераст', *сиртаки* 'гръцки групов танц', *юпи* 'съкр. от young urban professionals (млади професионалисти в градовете) — всеки техен представител'.

Тук няма да се занимаваме с названията на календарните месеци *януари*, *февруари*, *юни*, *юли*, *септември*, *октомври*, *ноември*, *декември*, които без всякакво съмнение са от мъжки род, не се изменят по число и не се членуват. Известен интерес предизвиква въпросът за техния род, но не трябва да се забравя, че до 1945 г. те се пишат с финално -й, с което се вписват съвсем определено в групата на много други съществителни от мъжки род на -й, срв. *герой*, *полицай*, *порой*, *слои*. Освен това очевидно родът на съществителното *месеци* оказва влияние и върху рода на видовите понятия, т. е. може да се твърди, че е налице родова аналогия, за каквато вече е писано в българското езикознание (вж. Главоболия с чуждите думи, 1983, с. 140). Няма да се занимаваме и с названията на музикалните тонове (ноти) *ми* и *си*, защото техният "неутрален" среден род не предизвиква никакви съмнения (вж. Пашов, 1965, с. 93-94).

Налице е и група собствени съществителни на -и, чийто род е в зависимост от пола на референта, срв. *нашият Георги*, *нашият Методи* (мъжки род — мъжки пол), *нашата Ани*, *нашата Мими* (женски род — женски пол), а тези собствени имена, които се схващат като умалителни, т. е. полът се потиска от признака 'малко същество', могат да бъдат и от среден род. Следователно родът на собствените имена на -и може да варира между мъжки, женски и среден, напр. *нашият/нашата/нашето Краси*.

Нека отбележим още, че неизменяемите форми *хаджи* и *челеби*, първата от които се употребява като приложение към собствено име, срв. *хаджи Генчо*, освен в обръщение нямат друга самостоятелна употреба — тогава се използват съществителните имена от мъжки род *хаджия* и *челебия*. Членувана форма "хаджия(т)", наред с "чорбаджия(т)", "за-

наятчий(т)“ (такива форми могат да се открият в произведенията на писатели от миналото, напр. у Иван Вазов, а днес в битово-разговорната реч), са резултат от стремежа за внасяне на съответствие между граматическа форма и род. За да съответствува на мъжкия род, суфиксът *-джия/-чия* се видоизменя в *-джий/-чий*: “чорбаджий”, “занаятчий” – оттук и членуването на посочените съществителни с члена за мъжки род. Очевидно *хаджия* се вписва в този модел, който е, разбира се, отклонение от съвременната книжовна граматическа норма.

Съществителното *ефенди* също има апозитивна употреба, срв. *Али ефенди*, в която то е неизменяемо и от която не може да се съди за рода му в българския език (известно е, че в турски, откъдето тази дума прониква в нашия език, няма граматическа категория род). Съществителното обаче има и синтактично свободна употреба, в която то задължително трябва да бъде родово маркирано, но на този въпрос ще се спрем малко по-надолу.

Неясен е родът на съществителното *афузали*. В РБЕ то се определя като съществително от мъжки род с форма само за ед. число, но липсата на примери прави родовата характеристика неубедителна. Интересно е, че РЧДБЕ го определя като съществително от среден род – вероятно заради формалния му завършек на *-и* или по аналогия с рода на съществителното *грозде*. Третирането на *афузали* като неизменяема и родово неопределена дума в БТР е може би най-прецизно².

² Доколкото мога да съдя, в съвременния български език досега не се е поставял въпросът за наличието на неопределени по род съществителни имена. Има безродови съществителни (такива са съществителните *pluralia tantum*, напр. *очила*, *трици*), има съществителни от така нар. общ род (напр. *роднина*), вероятно има отделни съществителни, които не се използват като средство за осъществяване на идентифицираща референция (в сингуларна именна фраза), с неопределен (или неопределим) род. Наистина Р. Бернар (1982, с. 214) употребява понятието неопределен род, но като синоним на ‘общ (“женско-мъжки”) род’. Въпросът има нужда от специално изследване. Граматическата характеристика на *афузали* като ‘същ., неизм.’ в БТР (вж. същата характеристика и при *гризли*) очевидно се използва не само да се подсказже, че думата е съществително, което не се изменя по число и не се членува, но и че тя е с неопределен род, макар да е ясно,

Родовата адаптация на чуждите съществителни закономерно протича по следното правило: ако формата завършва на съгласна, родът е мъжки; ако формата завършва на *-а* и *-я*, родът е женски; ако формата има друг завършък, родът е среден — без оглед на рода на думата в езика източник и дори без оглед на това, че в езика източник имената може изобщо да нямат род, напр. съществителното *панел* в български е от мъжки род, защото завършва на съгласна, макар че в немски *Paneel* е от среден род, а в руски (ако допуснем посредничеството му) *панель* — от женски род. Доказателство за автоматизма на правилото е напр. много употребяваната напоследък дума (*мас*)*медия* 'средство за масова информация', която българите схващат като съществително от женски род и по модела образуват *и*-форма за множ. число — *медии*, макар че всъщност въпросната дума е форма именно за множ. число от *медиум* (в лат. *medium* — *media*) (вж. по този въпрос Вългенов, 1976, с. 171; Мурдаров, 1983, с. 160-161). При стремеж да се запази родът на думата такъв, какъвто е в езика източник, на българска почва съществителното трябва да получи съответния родов маркер.

Формулираното правило потвърждава становището на Л. Андрейчин, че "граматичният род на съществителните имена се свързва днес в нашето съзнание доста отчетливо с тяхната външна граматична форма" (Андрейчин, 1944, с. 121). Това правило действително действа автоматично, но само ако заетото съществително не назовава 'лице'. При съществителните за назоваване *и/или* характеристика на лица родовата граматическа семантика взаимодейства с личната лексикална семантика, поради което се наблюдават значителни отклонения от посочената зависимост между граматическия род и формата на съществителните (вж. по-подробно Буров, 1996, с. 60-64), напр. *лейди* (женски род), *мосю* (мъжки род).

че съществителните не се менят по род, защото това граматическо значение е тяхно постоянно значение. Ето защо още по-прецизна изглежда характеристиката на *гризли* в РБЕ като 'неизм [еняема дума]', т. е. авторите на речника изобщо не дефинират думата като съществително. Ако приемем обаче, че *афузали*, *гризли* и под. са съществителни, би трябвало да допуснем и обосновем наличието на неопределен род в съвременния български език.

Като анализира колебанията в рода на съществителното *аташе*, В. Кювлиева прави следния извод: "При заемките, които навлизат в българския език, по-важен, по-силен показател при определяне рода на съществителните имена за лица се оказва морфологичният показател" (Кювлиева, 1976, с. 418). Следователно би могло да се твърди, че на системноезиково равнище родът на личните съществителни (без тези, чийто референт в изказването е винаги мъж, напр. *владика, папа, вуйчо, чичо*³) е в съответствие с техния формален завършък, а на речево равнище той се поставя в зависимост от степента на актуализация на признака 'лице мъж', срв. съществителни с форма на *-а/-я* (женски и мъжки род), напр. *бараба, будала, пинтия; -е* (среден и мъжки род), напр. *камикадзе, конферансие, кюре; -о* (среден и мъжки род), напр. *жиголо, пиколо; -у* (среден и мъжки род), напр. *гуру* 'индуистки духовен учител'; *-ю* (среден и мъжки род), напр. *парвеню*.

В съвременната българска реч е налице следната закономерност: при идентифицираща референция на лице от мъжки пол е задължителна употребата на сингуларна фраза с нарицателно съществително от мъжки род, срв. *Лекарят* 'лице мъж' *влезе в кабинета си*; при идентифицираща референция на лице от женски пол трябва да се използва съществително от женски род, срв. *Лекарката* 'лице жена' *влезе в кабинета си*. Именно изискването за съответствие между граматическия род на личното съществително и естествения пол на лицето в изказването обуславя посочената родова конкуренция. Словообразователните двойки от типа *лекарка* ~ *лекар* образуват привативни опозиции с маркиран член съществителното от женски род, защото маркираният член съдържа в семантичната си структура признака за 'женски пол'. Тъкмо по тази причина съществително от женски род не може да се приписва и като предикат на субект от мъжки пол, срв. *Той/тя е лекар, Тя е лекарка*, но **Той е лекарка*. Ако обаче независимо от своя род съществителното има само

³ Дори и при тях са били и са налице родови колебания, вж. напр. за рода на *войвода, владика, папѝ* у Неофит Рилски (1835, с. 82-84) или за рода в диалектите на *слуга* (Бернар, 1982, с. 208), *дядо, старшина* (Пашов, 1965, с. 90).

признаково значение и се използва за характеристика на лица, то може свободно да се приписва като оценъчен предикат както на субект от мъжки, така и на субект от женски пол, срв. *Той/тя е голяма лисица, Той/тя е истинско нищожество*. Съществителните от общ (“женско-мъжки”) род нямат дескриптивно значение, защото изразяват единствено отношение на говорещия към лицето, което се фиксира⁴. Следователно те не могат да се използват в изказването като средство за идентификация на лицето – тяхната естествена позиция е предикатната позиция, срв. *Той е голям/голяма будала*, но **Будалата пристига, *Казах на будалата*. Ако използваме определението на А. Вежбицка, можем да наречем тези съществителни “прагматически оператори” в изказването (вж. Вежбицка, 1982, с. 244-246), срв. *Един учебник струва вече четвърт заплата. А децата имат по двацет предмета... Ще учат без учебници хайманите!* (24 часа) или в оценъчни обръщения, като *Будала такава!* (към мъж) (вж. за тях Ницолова, 1984, с. 42-67), където подобни употреби са преди всичко цитация на прагматически оператори, маскирани като дескрипции (Вежбицка, 1982, с. 246).

В развоя на езика някои съществителни могат да изгубят дескриптивното си значение и да продължат да функционират с новото си признаково-оценъчно значение, срв. *бараба*, което в РБЕ има първо значение ‘бездомен, безгрижен човек; безделник, нехранимайко’ и второ остаряло значение ‘работник, който троши камъни за настилка на шосета’.

Съществителните за назоваване и/или характеристика на лица, при които има конкуренция между женски и мъжки или между среден и мъжки род, образуват родови граматически опозиции *един будала ~ една будала, един конферансие ~ едно конферансие* също от привативен тип, но маркиран член е мъжкият род, тъй като съдържа признака за ‘мъжки пол’.

⁴ Може да изглежда, че релационното съществително *роднина* прави изключение в това отношение, но то, както всички релационни съществителни, се намира в периферията на съществителните с дескриптивно значение (вж. Иванова, 1987, с. 62-69).

Най-после трябва да се спомене, че някои словообразователни двойки от съществителни за характеристика на лица влизат в еквилолентна опозиция по признака 'пол', срв. *лигльо ~ лигла*, т. е. има основание такива съществителни да се третират като родови форми.

Съществителните от чужд произход с форма на *-и* не правят никакво изключение от набелязаните закономерности.

Първо, тези от тях, които не назовават лица, се адаптират към родовата ни система, като се включват към групата на съществителните от среден род, срв. *алиби, боди, дерби, ези, жури, кампари, киви (1, 2), коати, кóди, колраби, комби, кроки, кзри, лоби, малеби, морбили, окапи, панафори, парти, пачули, пени, пони, рали, рами, реми, ргъби, сандхи, сари, сафари, сиртаки, сити, соти, такси, уиски, харакири, хоби, шаси*.

Второ, съществителните, които назовават и/или характеризират лица, са от среден и мъжки род, срв. *боби, денди, ефенди, зомби, кули, махди, педи, тори, хипи, юпи, янки*.

Групата от чужди съществителни на *-и* представлява интерес и от гледна точка на процеса на адаптация към българската граматическа система. Посочената по-горе родовая характеристика на съществителните за нелица и лица всъщност отразява последната стъпка от този процес и не може да даде ясна представа за сложността му.

Тъй като заимствуваните съществителни имат форма на *-и*, което в българското езиково съзнание е маркер за множ. число, някои съществителни могат да бъдат възприети като *pluralia tantum* особено ако значението им не се свързва с понятие за цялостен материален предмет. Напр. в РЧДБЕ съществителните *дерби* (!) и *морбили* са отразени като *pluralia tantum*, а граматическата характеристика на *жури* е 'ср [еден род] или мн [ожествено число]'. Спорно е представянето в същия речник на думата *цунами* 'гигантски вълни по повърхността на океана, възникващи в резултат от земетресения или вулканична дейност' като съществително в множ. число, защото *цунами* може да се третира и като съществително от среден род с форма (само) за ед. число. Ако допуснем, че членуваната форма е *цунамите*, трябва да приемем

за правилна характеристиката в РЧДБЕ; ако формата е *цунамито*, съществителното е от среден род.

Впрочем възможно е и обратното – съществително с форма за множ. число да започне да се схваща като съществително от среден род, срв. *колибри* 'най-дребните птици', което е РБЕ има характеристика 'мн. и рядко ср., мн.-та', т. е. това съществително функционира с две парадигми: (а) (едни) *колибри* – *колибрите*; (б) (едно) *колибри* – *колибрито* – (много) *колибрита* – *колибритата*. Съществителното *жалузи* 'решетъчни прегради на прозорци, автомобилни двигатели и др.', което единодушно в българските речници е отбелязано като *plurale tantum*, в разговорната реч може да се чуе с форма *жалузито*, т. е. възприема се като съществително от среден род. Такъв случай с (едно) *дънки* посочва Вл. Мурдаров (1979, с. 214-215).

Подобна промяна във възприятията може да се обясни със силния стремеж на съвременния българин да подчини количествената номинация на правилото 'един предмет – ед. число, много предмети – множ. число' и да околичествява чрез броене и преброяване абстрактно-събирателните, срв. *дебати* → *дебат* – *дебати*, и веществено-събирателните "предмети", срв. *паяжина* → *паяжина* – *паяжини*.

Още по-сложна е адаптацията на личните съществителни от чужд произход с форма на *-и*, затова никак не са случайни драстичните различия в граматическата им характеристика в нашите речници.

Формата на *-и* може да бъде характеризирана като форма за ед. число на съществително от мъжки и/или среден род, а също и като форма за множ. число. Да дадем най-напред пример с отдавна проникналото в българския език съществително *ефенди*. Тъй като неговият референт е 'мъж', българските речници приписват семантиката за пол на граматическото значение за род и го определят като съществително от мъжки род. РБЕ обаче го характеризира като дума от среден род с форма за множ. число *ефендита*. Ако авторите на този речник приемат, че то е от среден род според флексията за множ. число *-та* (по аналогия напр. на *момче* – *момчета*) или според члена за ед. число *-то* – *ефендито* (вж. там първия

и втория пример към второто значение) (по аналогия на *момче* — *момчето*), очевидно те грешат, защото приписват на определителния член и на флексията за множ. число граматическо значение за род, каквото те нямат по силата на обстоятелството, че в множ. число съществителните се неутрализират по род, а формата на определителния член в ед. число се предопределя не само от рода на съществителното, срв. *баща* — *бащата*, *дядо* — *дядото*, т. е. флексията за множ. число и определителният член в ед. и множ. число не дават граматическа информация за рода. Достатъчно е да сравним граматическата характеристика на *аташе* в същия речник (мъжки род, членувана форма *аташето*, форма за множ. число *аташета*), за да се убедим, че подходът към две съществителни с еднакви граматически форми е различен. Подобна грешка допуска и Л. Крумова, която въз основа на единствения пример ... *всички дендите ще ахнат* прави извода, че *денди* е от среден род (вж. Крумова, 1976, с. 114). Известно е, че родът на съществителните може сигурно да бъде идентифициран само според рода на съгласуващите се с тях прилагателни. Дори изборът на анафорично употребеното лично местоимение *той/тя/то* не може да бъде абсолютен критерий, тъй като е възможна не формалнограматична, а лексикално-носемантична координация според пола на лицето, срв. *момчето... тя...*

Същевременно трябва да се каже, че както авторите на РБЕ, така и Л. Крумова, а преди тях и В. Кювлиева в посочената ѝ статия, правилно не абсолютизират изискването за еднаквост на граматическия род с пола на лицето. Това изискване е валидно само при идентифицираща референция на лицата в изказването, чието езиково средство е сингулярната фраза с дескриптивно нарицателно съществително.

Следователно най-точната и адекватна на речевата практика родова характеристика на личните съществителни с форма на *-и* (а също и с форма на *-о*, напр. *жиголо*, на *-е*, напр. *аташе*, на *-у*, напр. *гуру*, на *-ю*, напр. *парвеню*) е, че те са от среден и мъжки род.

Процесът на адаптация на чуждите съществителни към граматическите модели на българския език се характеризира

и с това, че ако съществителното назовава броим предмет (лице, животно, цялостен физически обект и пр.), то получава съотносителни числови форми според българските модели. За разлика от други езици, напр. руски, където броими съществителни от чужд произход могат да бъдат с числово дефективна парадигма или да имат една и съща форма за ед. и множ. число, българският език не търпи подобно положение и дори преодолява явни формални ограничения, но маркира с флексия за множ. число всеки брой на предмет, по-голям от единица, срв. *Зрителите бяха облечени в разноцветни понча* (Труд) (вж. по-подробно Буров, 1996, с. 24-26).

По силата на обстоятелството, че имат форма с финално *-и*, което за българите е преди всичко маркер за множ. число, анализираниите съществителни и особено личните се употребяват с тази си форма както в ед., така и в множ. число, срв. *едно/един* (денди, янки) – *много* (денди, янки). Такива примери са регистрирани в граматическите изследвания, нещо повече – тази особеност е нормативизирана в някои речници, срв. при *денди* и *кроки* 'чертеж на местност; скица' в РБЕ, при *янки* в БТР, при *тори* в РЧДБЕ. Срв. още *Зомбите* (заглавие на видеофилм), *Депутат на торите почина* (24 часа), *Банков гаф прави 800 янки милиардери* (24 часа), но и *36-годишният янки признава, че идеята му дошла, гледайки отегчителните прогнози за времето* (Стандарт). Същевременно други лични съществителни се употребяват с флексия за множ. число, която съответствува на българското словоизменение и формообразуване, срв. *Бобитата ще пръскаят със спрей* (Демокрация), *Типичните юпита спят не повече от 5 часа* (Паралели).

И така, *едно/един денди* – *дендито* (ед. число) – *много денди* – *дендите* (множ. число) или *едно/един денди* – *дендито* (ед. число) – *много дендита* – *дендитата* (множ. число)? Ако се вгледаме в парадигмата на неличните съществителни, напр. *такси* – *таксито* – *таксите* – *такситата*, можем да направим извода, че и личните съществителни (независимо че са от среден и мъжки род) ще се подчинят на този словоизменителен модел, което впрочем отговаря напълно на българските граматически правила и норми. Възможно е

отделни съществителни, по-специално *тори* и *янки*, да се наложат с първо значение за събирателно множество, за общност според принадлежност към партия/географска област и подобно на *араби*, *пуритани*, *роми* и др. да формализират това значение чрез множественото число *тори* и *янки*, а не чрез *торита* и *янкита*. Значението за единичност също може да се припише на формата *тори/янки*, което няма да бъде единственият случай в българския език на сингуларизация на множеството, срв. *аскер* (само ед.) 'събирателно множество' – *аскер* (ед. ~ множ.) 'всяка единица от множеството'.

Както може да се заключи, макар и малка, групата от чужди съществителни с форма на *-и* поставя за разискване и разрешаване важни граматически и лексикографски въпроси.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин, 1944: Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С.

Бернар, 1982: Р. Бернар. Българистични изследвания. С.

БТР: Л. Андрейчин и др. Български тълковен речник. IV доп. и прераб. изд. от Д. Попов. С., 1994.

Буров, 1996: Ст. Буров. Форми и значение на съществителното име. В. Търново.

Вежбицка, 1982: А. Вежбицкая. Описание или цитация. – В: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIII. Логика и лингвистика. Москва.

Въгленов, 1976: М. Въгленов. Нужни ли са някои чужди думи? – Български език, № 1-2.

Главоболия с чуждите думи, 1983: Главоболия с чуждите думи. Съст. В. Станков, Вл. Мурдаров. С.

Иванова, 1987: К. Иванова. Релационните съществителни имена – прагматика, семантика, синтаксис. – Български език, № 1-2.

Крумова, 1976: Л. Крумова. Някои случаи на колебания в граматичните категории на чуждоезикови имена. – Български език, № 1-2.

Кювлиева, 1976: В. Кювлиева. Граматичният род на думата *аташе*. – Български език, № 5.

Мурдаров, 1979: Вл. Мурдаров. Граматически проблеми при някои новозаети чужди думи. – Български език, № 3.

Мурдаров, 1983: Вл. Мурдаров. Масмедиа, масмедиуми. – В: Главоболия с чуждите думи. Съст. В. Станков, Вл. Мурдаров. С.

Ницолова, 1984: Р. Ницолова. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. С.

Пашов, 1965: П. Пашов. Наблюдения върху граматическия род в български и испански език (Неутрален среден род на българските местоимения в сравнение с испанските *neutro*). – В: Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. Том LIX, 1/1965. С.

РБЕ: Речник на българския език. Гл. ред. Кр. Чолакова. Том 1 – 8. С., 1977 – 1995.

Рилски, 1835: Неофит Рилски. Болгарска граматика. Фототипно изд. С., 1984 (I изд. 1835).

РЧДБЕ: Речник на чуждите думи в българския език. Отг. ред. Ст. Илчев. С., 1982.